

Ю. Розмериця, асп.

ВНЕСОК ІСТОРИКІВ ДІАСПОРИ В РОЗВИТОК ДЕРЖАВНИЦЬКОГО НАПРЯМУ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

Висвітлено роль української діаспори у формуванні державницької концепції української історії, її реалізацію в українських вищих навчальних закладах на території Чехословаччини та Німеччини.

It is elucidated the role of Ukrainian Diaspora in formation of the state conception of Ukrainian Diaspora, its implementation in the Ukrainian high educational establishments on the territory of Czechoslovakia and Germany.

Після згасання Української революції зі встановленням радянського режиму, значна частина українських істориків опинилася в еміграції. Разом із представниками інших наук вони активно долучилися до створення українських наукових установ у Чехословаччині, Польщі, Австрії, Німеччині, Франції, Італії та інших країнах. За кордоном дослідження істориків-емігрантів у галузі державницького напрямку української історіографії розвивалися в основному в стінах Українського вільного університету (УВУ) та в Українському науковому інституті в Берліні (УНІ-Б). Головним осередком української історичної науки в еміграції став УВУ, засновниками якого були О. Колесса, М. Грушевський, Д. Антонович, С. Дністрянський та ін. Свою діяльність він розпочав у Відні, продовжував у Празі та у Мюнхені. На відкритті УВУ у Празі 23 жовтня 1921 р. у великому залі природничого інституту Карлового університету виступив перший ректор О. Колесса з доповіддю "Українсько-чеські взаємини від Х до XX ст.", якою започаткувалася актуальна проблема в українській історіографії – історія міжнародних зв'язків України [20, с. 3]. У травні 1923 р. науково-викладацький склад УВУ створив "Українське історично-філологічне товариство у Празі", яке стало головним осередком наукового опрацювання історії України й української історіографії. Провідну роль у ньому відігравали відомі історики державницького спрямування, зокрема В. Біднов, Д. Дорошенко, Б. Крупицький та ін.

Діяльність українських істориків еміграції міжвоєнних років, їх внесок у розвиток державницького напрямку української історіографії або замовчувалися, або спотворено висвітлювалися в радянській історіографії. Натомість у працях істориків діаспори Л. Винара, Д. Дорошенка, О. Оглоблина, Н. Полянської-Василенко знайшли відображення основні надбання діаспорної історіографії, її державницька спрямованість. Після проголошення незалежності України вийшла низка праць із цієї проблематики [1; 2; 13; 14; 15; 17; 19], автори яких осмислюють різні аспекти історіографічного процесу в українській діаспорі, у тому числі торкаються деяких аспектів державницького напрямку української історіографії. Однак ця тема така актуальна та об'ємна, що заслуговує подальшого опрацювання. У пропонованій статті ставиться завдання з урахуванням наявної літератури і на основі деяких маловідомих джерельних свідчень висвітлити становлення та розвиток державницької концепції історії України, показати місце і роль у цьому процесі провідних українських істориків, які перебували в міжвоєнний період в еміграції, підсумувати їх внесок у державницький напрям вітчизняної історіографії.

Уже з перших кроків діяльності Українського історико-філологічного товариства в Празі та розгортання історичних студій в УВУ лідируюче місце посів Д. Дорошенко, який прибув сюди в грудні 1920 р. на запрошення викладати в УВУ після його обрання професором Університету та чеського Карлового університету. Він зробив кілька доповідей на засіданнях товариства, зокрема: "Дмитро Бантиш-Каменський як історик України"; "Францішек Палацький як історик і славянин"; "Україна й українська історія у світлі західно-європейської науки та письменства з половини XVII до кінця XVIII ст."; "Україна й українська

історія у світлі західноєвропейської науки та письменства в першій половині XIX ст."; "Історичні праці В.Б. Антоновича"; "До історії німецького права на старій Україні"; "Із науково-видавничої діяльності В. Рубана" та ін., у яких провідною ідеєю було державницьке бачення не тільки конкретно-історичного українського процесу, але й історіографічного. Тут Д. Дорошенко підготував і вирукував багато наукових та популярних досліджень: курси української історії (1921, 1923), монографії про Пантелеймона Куліша (1923), Миколу Костомарова (1924), акад. Миколу Сумцова (1925), В'ячеслава Липинського (1925). Обговорення доповідей і праць ученого дали поштовх розгортанню історичних студій в УВУ і впровадженню історичних дисциплін, насамперед історії України та української історіографії у навчальний процес, а також вихованню молодшої генерації професійних істориків.

Ключовою дисципліною, що викладалася для студентів філософічного факультету і в контексті якої проводилися наукові дослідження викладачів та студентів, був курс української історіографії, який започаткував Д. Дорошенко і читав його впродовж багатьох років. Він ліг в основу його ґрунтовної праці "Огляд української історіографії", у якому підкреслював, що "українська історіографія досі майже ніколи не була предметом університетських викладів. Причина тому – загальне становище української історичної науки, що довгий час не мала ні притулку в наукових інституціях, ні власних наукових органів, перебуваючи через те у великій залежності від чужої – російської або польської історичної науки і тільки недавно, в останні десятиліття почала відокремлюватися у самостійну наукову галузь" [3, с. 3].

Як історик-державник, Д. Дорошенко в першу чергу звернув увагу на творчість таких істориків як В. Антонович, П. Куліш, М. Костомаров. На його думку, вони мали неупереджене ставлення до козацьких гетьманів та їх старшин, яких історик вважав основною державотворчою силою України: "...Костомаров не бачив в історії козацького періоду на Україні ніякого державного стремління і всі змагання Богдана Хмельницького, Виговського, Дорошенка, Мазепи пояснював або особистими мотивами честолюбства, або вузько-еґотичною політикою старшини, чиї, мовляв, інтереси заступали ці гетьмани... З монографій Костомарова випливає, що український народ не міг і не умів створити собі вільної державної організації кращої, як Запорізька Січ, а що така організація могла існувати лиш тимчасово, то не було іншого виходу, як піддатися Москві, хоч сам же Костомаров дуже підкреслює деспотичність і некультурність її ладу" [3, с. 102–103]. На цій основі Д. Дорошенко зробив висновок, що "з погляду ясності державної національної традиції історіософія Костомарова була кроком назад у порівнянні хоча б з "Історією Русів" [3, с. 103]. Подібні оцінки автор "Огляду..." дав й іншим історикам-народникам. Для прикладу, П. Куліш, на його переконання, "не виробив собі... ясного національно-державного ідеалу, ступивши назад навіть від тої концепції, яку давала стара наша історіографія..." На думку Д. Дорошенка, не вистачає "якогось суцільного націо-

нального почуття" й В. Антоновичу, – "почуття свого зв'язку з якоюсь певною традицією".

Д. Дорошенко багато сил та енергії віддав справі утворення та розвитку державницького напрямку української історіографії в інших закордонних інституціях, зокрема в Українському науковому інституті в Берліні. Під його керівництвом УНІ-Б перетворився у справжній центр українського державознавства, де працювали такі відомі вчені, як В. Липинський, С. Томашівський, В. Кучабський та ін. Основні дослідження з державної історії України були зосереджені на кафедрі української державності, яку очолював В. Липинський протягом двох років, оскільки, у зв'язку з хворобою був змушений відмовитися від завідування, а кафедра була об'єднана з кафедрою української історії під керівництвом Д. Дорошенка. Крім звичайних членів кафедри – В. Липинського, Д. Дорошенка, В. Кучабського, Д. Оляничина, її надзвичайними членами були обрані проф. С. Томашівський, який проживав у Львові і В. Старосольський [18, с. 44]. Великий вплив на утвердження державницької концепції української історії мала праця В. Липинського "Україна на переломі", його публіцистичні твори, присвячені вузловим питанням державотворення. З нього брали приклад інші члени кафедри, зокрема Д. Оляничин, який вивчав історію відносин між Пруссією та Україною, В. Кучабський, котрий досліджував українську історію козацької доби. Члени кафедри читали лекції, присвячені різноманітним темам з історії української державності, зокрема "Теорії форм держави та уряду", "Монархічні традиції на Україні" (В. Липинський); "До питання про форми держави", "Б. Кистяківський і його ставлення до російської соціологічної думки" (В. Старосольський); "З матеріалів про німецько-українські політичні стосунки" (Д. Оляничин); "Епохи української історії" (В. Кучабський). Працівники кафедри публікували свої наукові праці в "Записках УНІ-Б", у різних журналах, що видавалися як у Галичині, так і за рубежом. І все ж найбільший внесок у розвиток державницького напрямку української історіографії в межах УНІ-Б зробив Д. Дорошенко. За словами Б. Крупницького, "коли В. Липинський був ідеологом державництва, коли С. Томашівський зробив спробу освітити нашу історію київського і галицько-волинського періодів з державницького штан-дпункту, то Д. Дорошенко приклав цю ідеологію до цілого процесу історії України" [8, с. IX]. Саме в Берліні було підготовлено цілу низку статей та історичних досліджень Д. Дорошенка, які стосувалися головним чином періоду державотворчих змагань: "Як було проголошено гетьманство в Києві 29 квітня 1918 року" (Канадійський українець. – 1927. – Ч. 51–52), "Київ в перших днях революції" (Український голос. – 1927. – Ч. 10), "Просвіти" на Великій Україні" (Календар "Просвіти" на 1928 рік Львів, 1927), "Гетманство на Україні; (по личным воспоминаниям и документам)" (Голос минувшого. – Париж, 1927. – Кн. 5), "З минулого. Відносини з Доном" (Бюлетень гетьманської управи. – 1929. – Ч. 1), "Організація збройних сил Української Держави" (Бюлетень гетьманської управи. – 1929. – Ч. 2), "Война й революція на Україні" (Революция и гражданская война на описаниях белогвардейцев. – М.; Л., 1930), "Церква і революція на Україні" (Січ. – 1931. – Ч. 1–4, 7–8).

Особливої уваги заслуговує підручник Д. Дорошенка "Нарис історії України", який побачив світ у 1932–1933 рр. Саме він став взірцем державницького трактування української історії, характерний для синтезу української історії, побудований на засадах державницького світогляду. В основу покладено історичну схему М. Грушевського: витoki української державної організації з осередком у Києві, розвиток і занепад Київської держави, доба Галицько-Волинської держави, панування Литви й Польщі на українських землях, постання української козацької дер-

жави, занепад українського життя й поділ українських земель між Росією й Австрією, національне відродження, змагання за відродження української держави. Ця схема української історії у дослідника наповнена новим державницьким змістом. Відштовхуючись від Нестора-літописця, через літописців литовсько-польської доби, козацьких літописців (С. Величка, Г. Грабянки, Самовидця та ін.) до автора "Истории Русов", Д. Бантиша-Каменського, М. Маркевича, О. Мартоса, через збереження національно-історичної традиції у творах Т. Шевченка і М. Драгоманова до її відродження в працях В. Липинського та інших представників державницького напрямку української історіографії. Д. Дорошенко вважав, що внаслідок втрати останніх ознак української державності, занепаду української провідної верстви, відмови від національно-історичної традиції і впливу західно-європейського романтизму відбувається повстання і зміцнення народницького напрямку в 1830–1840-х рр. Боротьба державницького і народницького напрямів стала основною антитезою концепції української історіографії Д. Дорошенка. Учений розглядав історію українського народу як єдиний, суцільний і безперервний процес. Описуючи кожен із періодів систематично і послідовно, він подає не лише політичну історію, але і державний устрій, що відповідав даному часу, культуру, соціальні відносини, економічний розвиток. Історик намагався дати відповіді на питання: хто саме в конкретний історичний момент був насправді конструктивним елементом, будівничим тогочасної української державності і які чинники відігравали в цьому процесі суто руйнівну роль.

З метою глибшого розвитку державницького напрямку української історіографії в стінах Українського наукового інституту в Берліні в 1928–1931 рр. працювало Українське академічне товариство – науковий гурток молодих українських учених і студентів, які займалися дослідженням питань українського державництва. Його керівниками були доктори наук В. Кучабський та Д. Оляничин – відомі представники державницького напрямку української історіографії. У складі товариства були молоді українці-вчені та студенти, що здобували знання в інституті, а тут продовжували займатися науковими студіями. На засіданнях Товариства зачитувалися наукові доповіді та реферати з державницької проблематики: "Українство в світлі демократично-соціалістичної та гетьманської ідеології" (Д. Оляничин); "Західна Україна в боротьбі з Польщею і більшовизмом" (В. Кучабський); "Становлення нації" (М. Демкович-Добрянський та ін.). Великим авторитетом серед молодих гуртківців користувався В. Кучабський – вихованець Львівського університету, учень В. Липинського, один з провідників державницького напрямку української історіографії. У своїй концепції української держави він проводив думку про те, що всі держави, хоча й мають багато спільного, відрізняються між собою традиціями, культурою, історичними долями [10, с. 14–16]. Цю ідею вчений називав "позитивним мілітаризмом". У статті "Значення ідей В'ячеслава Липинського" історик зауважував, що помиляється той, хто думає, що для опанування історіософії вченого досить усунути собі необхідність боротьби за встановлення української монархії" [11, с. 10].

В. Кучабський вказував на особливу роль у заснуванні монархічної держави провідної верстви суспільства – людей військового духу й організації. Слідом за С. Томашівським він твердив, що необхідною умовою створення реальної державної концепції України є державотворча національна ідея. Поняття "нація" вчений характеризував як "психічний стан своєрідного національного комплексу почувань, національного світогляду і бажань, на яких засновується всебічно творче змагання даної суспільності" [12, с. 16–19, 35, 37]. Українську

державу, на його думку, може створити не етнічне об'єднання українців у межах чужої держави, а формування дійсного психічного складу нації в якомусь одному певному місці її згуртування. Тобто для початку потрібен своєрідний "український П'ємонт", яким може бути Галичина, Київщина або навіть Кубань і який зможе, так само як колись П'ємонт в Італії, організувати решту України на визвольну боротьбу.

У 1931 р. Д. Дорошенко передав свої повноваження в УНІ-Б Івану Мірчуку, що спричинило кризу і негативно відбилися на науковій діяльності. У цей період прерогативу набуває "практична політика" [16; 12], що, безсумнівно, позначилося й на становищі Українського наукового інституту в Берліні, який задумувався, засновувався і функціонував як один з об'єднаних осередків гетьманського руху [9, с. 162–163]. З 1933 р. деякі співробітники Українського наукового інституту в Берліні почали схилитися до політики Гітлера в "східноєвропейському питанні". В умовах нацистського режиму небезпечно було займатися наукою, а тим більше українською. Український науковий інститут працював до 1945 р. У 30-ті рр. осередки української історичної науки за кордоном залишилися в Чехословаччині та Польщі. Самоліквідація українського соціологічного інституту у зв'язку з поверненням М. Грушевського в 1924 р. на Україну, політична переорієнтація УНІ-Б на початку 30-х рр. поставили Прагу в стан провідного захисника української історичної думки в еміграції.

Після повернення до Варшави Д. Дорошенко продовжив наукову діяльність. У 1938 р. вийшла його праця "Мазепа в історичній літературі і в житті" [4], де характеризуються твори українських та іноземних істориків про життя і діяльність І. Мазепи. На думку вченого, В. Липинський і М. Грушевський канонізували в українській історіографії оцінку І. Мазепи як патріота. Цінним було дослідження Д. Дорошенка, присвячене Т. Шевченку, надруковане у Празі в 1940 р. та монографія "Тарас Шевченко. Його життя і твори" (Відень, 1942) [5]. У зазначених працях історик відносить поета до ідеологів державницького напрямку й акцентує увагу на дійсних засадах Шевченкового бачення української історії.

Помітну роль у розвитку українського державознавства відіграв С. Дністрянський. Обіймаючи посаду ректора УВУ в 1922 р., він виголосив інаугураційну промову на тему "Нова держава", у якій говорилося, що ключовим складником сучасної держави мав би бути народ з його невід'ємним правом на самовизначення: "Лінія майбутніх подій може ще не раз зломитися, але ідея ясна, нестримна, нова, оновлена держава мусить признати самовизначення народів та відкинути анексії, що противляться сьому визначенню" [6, с. 14]. Черговим, невіддільним елементом нової держави мало б стати право, причому "сам народ, мусить бути творцем права в усіх суспільних зв'язках" [6, с. 20]. У цій же роботі поновому висвітлювалося поняття рівності у державі. "Силу" держави науковець вбачав у прадавніх світосприйняттях – "порядок" та "організація".

С. Дністрянський відзначав колосальний внесок України в історію права. Посилаючись на багаточисленні приклади, він обґрунтував, що Київська Русь мала природу розвиненої європейської держави, а Україна XVII–XVIII ст. була першою національною державою, яка для протиборства із зовнішніми противниками об'єднала український народ. Взаємозв'язок права і держави був однією з головних тем наукових творів С. Дністрянського. У 1925 р. дослідник видав вичерпне дослідження на тему – "Погляд на теорію права та держави" [21, с. 1–63], у якому давалася докладна характеристика літератури з даної проблеми. На його думку, фундаментом нової держави були ідеї, проголошені французькою революцією, такі як: ідея свободи людини та ідея суверенності

народу. Також С. Дністрянський опрацював дві категорії права і держави – філософську та правничу, у межах кінця XVIII і першої чверті XX ст. Підрозділ першого розділу було приурочено матеріалістичній теорії Маркса та Енгельса, у другому розділі розглядалася теорія В. Леніна, що спиралася на диктатуру пролетаріату. Обидві теорії були піддані жорсткій критиці. У висновку до свого дослідження С. Дністрянський написав: "еволюційний розвиток ідеї в тому напрямі, що нація, маючи своїх людей і свою територію, змагає до того, щоб своїй питомій культурі відкрити шлях до "цивілізації", значить, до того, щоб на своїй національній території витворити питому державну організацію" [21, с. 62].

Серед талановитих істориків державницького спрямування, які працювали в УВУ, виділялася постать Бориса Крупницького (1894–1956). Його погляди на історію української державності концентровано відображені в підсумковому дослідженні "Гетьман Данило Апостол і його доба", яке побачило світ у 1948 р. У ньому вперше в українській історіографії ґрунтовно розкривалася державницька діяльність гетьмана Данила Апостола. Б. Крупницький один з перших, хто опублікував курс історії України в Німеччині, що видержав два видання в Ляйпцигу (1939, 1943).

Винятковий внесок у розвиток української історичної думки державницького спрямування, що також перебувала в еміграції, внесла наступна плеяда істориків-державників – І. Крип'якевич, С. Томашівський, І. Кривецький та інші представники історичної школи М. Грушевського. Зокрема, перебуваючи на еміграції, І. Крип'якевич продовжував досліджувати історію українського козацтва та опублікував "Студії над державою Б. Хмельницького" (1925–1931), чим підтвердив свій статус українського історика-державника. Інший представник державницького напрямку С. Томашівський у 1921–1925 рр. жив у Берліні, згодом повернувся до Львова, де очолив редакцію часопису "Політика", а з 1928 р. був доцентом історії України Краківського університету. Після видання праці "Українська історія: нарис І. Стародавні і середні віки", "Бісмарк і Україна" вчений сконцентровується на дослідженні історії Української церкви, визнаючи, що церква – є берегинею національної і державницької свідомості українського народу.

Діяльність осередків історичної науки і центрів українознавства міжвоєнних років у Західній Україні та діаспорі забезпечила збереження і примноження надбань національно-державницького напрямку української історіографії у протистоянні офіційній радянській історичній думці, з якої вихолощувалося все, що засвідчувало історичне право українців на власну державу [7, с. 291].

Таким чином, українські історики опинившись після поразки Української революції в еміграції, гідно розвинули, збагатили й утвердили національно-державницький напрям української історіографії. Найяскравішими його постатями були Д. Дорошенко, В. Липинський, С. Дністрянський, В. Кучабський, Б. Крупницький, С. Томашівський та ін. Творча спадщина цього напрямку відіграла велику роль у створенні наукової історії України всупереч фальсифікаціям, спотворенням радянською історіографією.

1. Бурім Д. Науково-організаційна та викладацька діяльність Д. Дорошенка в перший період існування Українського наукового інституту в Берліні // 36. наук. праць вчених із еміграції. – 1997. – Т. 2. 2. Віднянський С. В. Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції в Чехословаччині. – К., 1994. 3. Дорошенко Д. Огляд української історіографії. – Прага, 1923. 4. Дорошенко Д. Мазепа в історичній літературі і житті // Мазепа. 36. – Варшава, 1938. 5. Дорошенко Д. Тарас Шевченко. Його життя й твори. – Відень, 1942. 6. Дністрянський С. Нова держава. Відень – Прага – Львів // Український скиталець, 1923. 7. Калакура Я. С. Українська історіографія. – К., 2004. 8. Крупницький Б. 40-ліття літературно-наукової діяльності Д. І. Дорошенка // Дорошенко Д. Православна церква в минулому і сучасному житті українського народу. – Берлін, 1940. 9. Коваль Б. Павло Скоропадський та гетьманський рух в еміграції // Останній гетьман. Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського